

УДК (477)/159.922:316.64/165.242.2

І.В. ДМИТРИЄНКО, Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди

Ю.М. ДМИТРИЄНКО, канд. філос. наук, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

ШЛЯХИ РОЗВИТКУ І СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ ТА КУЛЬТУРИ У XIV–XVII СТ.: СПЕЦИФІКА, ДЖЕРЕЛА, ТЕНДЕНЦІЇ

Ключові слова: розвиток, становлення, українська правова свідомість, правова культура

Після глибокої диференціації правової свідомості Київської Русі на окремі гілки, одна з котрої пізніше стане російською правовою свідомістю, що сталося внаслідок розпаду останньої як сильної та могутньої держави (але при певному тривалому збереженні нормативних традицій звичаєвої української правової культури на всіх територіях колишньої могутньої Київської держави), багато форм традиційної української правової свідомості було перенесено та засвоєно як рідні форми правової свідомості Великого князівства Литовського. Останні були більш ментально слабкі, вимагали збагачення на той час широкими здобутками сильної поки ще на початку розпаду Київщини україноментальної правової культури та вкоріненням деяких привабливих українських звичаїв, традиційних українських правових архетипів та артефактів у литовську правову культуру [1], що вимагає додаткового ретельного та не менш цікавого дослідження. У розвитку української правової свідомості та культури період XIV – першій половині XVII сторіч був більш характерний, ніж за років татарського панування. Інших наукових робіт, присвячених даній тематиці,

нам знайти не вдалось. Дана проблема безпосередньо пов'язана з основними напрямками сучасних державно-правових перетворень та досліджень, наприклад, держбюджетною темою науково-дослідних досліджень Київського національного дослідницького університету ім. Тараса Шевченка «Формування механізму адаптації українського законодавства у галузі захисту прав і свобод громадян до законодавства Європейського Союзу».

Литовські князі з більшою прихильністю ставилися до всього українського, зокрема, народних культурно-правових звичаїв і традицій, православної віри, їх зберігали, дозволяли використовувати у єдиному державному утворенні та правовому просторі як первинними, так й вторинними суб'єктами правової свідомості та культури, а, значить вони ставили невід'ємною їх часткою. Незмінними лишалися господарсько-правова культура життя й ті правові відносини, які давно вже панували. Староукраїнську (руську) мову було визнано офіційною, навіть надано статус державної. Цією мовою склалися закони та грамоти, велося судочинство, нею був написаний Статут Литовський – саме той істотний, основний нормативно-правовий акт, що презентував нову не тільки правову, але й законодавчу культуру, новий конкретно-історичний період розвитку української, польської та литовської правової свідомості та культури, період толерантного їх розвитку. У цьому контексті зазначаємо, що до Статуту Литовського, його різних редакцій, за нашим підходом, відбувався розвиток української правової свідомості та культури, а за конкретно-історичний період його функціонування, а також регулятивного функціонування інших відомих нормативних актів – їх становлення. За нашою логікою та схемою, запропонованою в попередніх статтях [3–5], за періодів розвитку правової свідомості домінують правові артефакти, а за періодів становлення – правові архетипи, до яких ми в першу чергу відносимо широку писемну нормативно-правову базу української правової свідомості та культури зазначе-

ного (та попередніх) хронологічного періоду.

Це стосується, насамперед, духовності правового життя. Багато масових первинних суб'єктів правової свідомості та культури відчували себе в повній безпеці. Було таке відчуття, що триває доба правової свідомості та культури Київської Русі, але все більш реальнішими ставали втрата старої незалежності, руйнування правового духу, поступове витіснення української національно-ментальної самостійності. Виникало бажання й прагнення, в першу чергу, зберегти звичаєву українську правову свідомість як єдиний, більшою мірою неписемний, а усний, звичаєвий механізм правового регулювання традиційних українотериторіальних суспільних відносин. Але нові владні вторинні суб'єкти польсько-литовської правової свідомості та культури законодавчо унормували старі українські, нові литовські та інші усні та писемні правові норми, створюючи новий механізм правового регулювання суспільних відносин з новою основою статичного права – Статутом Литовським, де норми української, в першу чергу, звичаєвої правової свідомості ставали стержневою, але не основною базою нового статичного права. Такі явища кризово поглибилися.

Як відомо, українська правова свідомість та культура мали кризовий цикл соціальної активності та різну самостійність, від абсолютної до відносної, коли в другій половині XIV ст. до влади прийшла Польща, та українська правова свідомість зазнала примусового набуття радикально неспадкоємно перенесених більш ментально міцних форм польської правової свідомості та культури, що поширили своє місце розташування, заволодівши українськими землями. Саме тоді було вперше знищено чимало культурно-правових надбань правової свідомості та культури Київської Русі, коли найбільший правовий осередок культури – Київ – втрачає свою минулу славу, перетворюється у звичайне місто. Для української правової свідомості та культури залежність від польської правової свідомості позначала підпо-

рядкування чужій домінуючій формі державно-правової свідомості з іншими її релігійно-правовими підтипами та підформами, підтипами та більш пріоритетними підформами польської правової культури. Виникає гострий релігійний, соціальний та етнічний, але типово правовий конфлікт, який охоплює всі сфери правового життя – це типові характеристики перманентного підперіоду розвитку української правової свідомості та культури. Тобто, з другої половини XIV ст. механізмом правового регулювання суспільних відносин у Київській Русі стала типово законодавча правова культура цілісної нормативно-правової бази, сама нормативно-правова база Польсько-Литовського законодавства, що виконувала на колишній території України функції статичного механізму правового регулювання на колишніх вітчизняних територіях, де українська правова свідомість була недостатньо функціональною, ні ж до цього конкретно-історичного періоду її не становлення, а розвитку.

Тому метою статті є дослідження ідейно-світоглядного та нормативно-регулятивного становлення й розвитку історичної української правової свідомості та культури у XIV – першій половині XVII сторіччя у аспекті виявлення специфіки, джерел та тенденцій її руху. Її новизна міститься в окреслених напрямках вивчення істотної специфіки, відповідних джерел та тенденцій розвитку та становлення української правової свідомості та культури названого історичного періоду як типово національних, національнозорієнтованих та національно здійснених, не дивлячись на домінування неукраїнонаціональної статичної правової системи у цілому тощо. Так, зокрема, нами вперше досліджено те, що за часів Петра Могили відбулось вперше в українській історичній правовій дійсності, науці, теорії та практиці *відокремлення церковної правової свідомості від суспільної та вперше відбувся початок формування світської української правової свідомості та культури*, внаслідок творчого взаємозбагачення змінювався правовий світогляд, котрий

набував з часом типово раціональних національних рис, властивостей та функцій як суто український. У способі українського життя, починаючи саме з XIV ст., у різноманітності нових правових ідей *запанували історично вперше* важливі для культурно-правового розвитку українського народу *такі суттєві властивості української правової свідомості та культури*, як: духовна кристалізація, цікавість до нових правових цінностей, а також потреба у витісненні емоційних, ірраціональних світоглядних і нормативних засад, притаманних духовній культурі доби Київської Русі та безупинне ствердження раціоналістичних начал у правовій та духовній свідомості, самосвідомості, самоправосвідомості та правосвідомості – типових елементів і складових частин справжньої української національної правової свідомості та культури. Треба зазначити, що стаття базується на перших матеріалах, викладених у тезах конференції «Проблеми вітчизняної правової науки» (1997 р.).

Необхідно зазначити, що, окрім правової латинізації та полонізації України, з часів зміцнення Великого князівства Московського й утворення у 80-х рр. XV ст. Російської централізованої держави українська правова культура, громадсько-побутовий стиль життя зазнають помітного впливу московської правової свідомості та культури, що на той час вже стали достатньо міцними, напрацювала ментальну щільність, вищу за українську за формулою української правової ідіоми того часу [2], та стала поступово теж знищувати звичаєву українську правову ментальність та культуру, маргіналізуючи їх функції та властивості. Правова культура натурального господарства доби Київської Русі хоча й розвивається, проте все менш помітнішим стає її ідейно-світоглядна та нормативно-правова активність, наприклад, у пошуках нових господарських партнерів. Традиційні види правової культури господарської діяльності сприяли зміцненню таких рис характеру, як любов до природи й милування її красою, поважання Бога, віра у правду, волю,

добро, стійке усвідомлення залежності свого життя від долі, що надалі, вважаємо, виробили в українців міцну державно-правову, життєву пасивність, котра суттєво заважає їм й досі. Традиційне україноусвідомлене поняття долі, котру не можна ні продати, ні обміняти, бо вона завжди знайде людину, якій належить – є саме тим негативним досвідом тривалого розвитку українства за опально несприятливих умов географічного розташування (вічне перехрестя доріг, ідей, думок та конфліктів), тотально заважає йому стати сильним, в першу чергу, в національно-ментальному плані.

Ці процеси можна чітко прослідкувати, наприклад, за сучасними виборами у Верховну Раду України та за виборами у місцеві органи влади, коли Українці голосують не розумом, а поки все тією ж самою правовою емоцією: голосують не за програми, які рідко виконуються, а за більш привабливих кандидатів за зовнішньою красою, мовою та іншими якостями, що не мають, як правило, жодного відношення до професійних якостей майбутнього депутата, його освіти та минулого життя. Тривала домінанта загальних розвиткових процесів над процесами становлення української правової свідомості та культури виробила таку стійку догматичну негативну рису у первинних суб'єктів української правової свідомості – як рису тотального залежності від усього зовнішнього. У свою чергу, це призвело фактично у кожному конкретно-історичному періоді становлення та розвитку української правової свідомості та культури до тотального збільшення загалом розвиткового пріоритету зовнішньої родової природи. Але при цьому знову ж таки, за умов, традиційної україноментальної пасивності, слабкості та інертності – стійких властивостей українського світогляду та культури, до завжди неповного нормативного втілення пріоритетів родової правової природи у внутрішнє українське право, правове життя. Залежність від долі уявлялася навіть залежністю від певного правового духу, який може уподібнюватися людині або тварині. Вона завжди залишає

тих дітей, яких прокляли батьки, постійно потребує пошани від людей. Лишається прихильне ставлення до дівчини, дружини, жінки, матері. Разом із тим втягнення людини в систему грошових відносин, пріоритетний розвиток домінантної правової культури та свідомості господарства в маєтках, залучення робочої сили, панщина обумовило певне приглушення цих рис, обмежувало творче нормативне самовираження людини. Змушувало задовольнятися лише виконавчою діяльністю, котра презентувала домінування не правової, а законодавчої культури не українського, а Польсько-Литовського законодавства, як штучної основи нормативної та ідейно-світоглядного розвитку української правової свідомості та культури. Але при цьому, враховуючи лояльне ставлення польсько-литовської держави до України та українців, у цілому це суттєво негативно не вплинуло на духовно-правове життя українського народу. Це, навпаки, свідчило про потребу польсько-литовської правової свідомості та культури у значній модернізації традиційними звичаєвими українськими правовими традиціями, цінностями та нормами правової культури.

Суто правовий характер і зміст духовно-правового життя колективних і масових первинних суб'єктів української правової свідомості значною мірою визначав виникнення таких їх суспільних прошарків, як козаки, чумаки і бандуристи, з відповідною козацькою, чумацькою та бандуристською правовою свідомістю та культурою, з якими ми пов'язуємо національне визволення нашого народу. У XVI ст. утворюються козацькі військові організації, презентуючи войовничу козацьку правову культуру та свідомість. Дмитро Вишневецький (Байда) 1550 року побудував фортецю на острові Мала Хортиця – Запорізьку Січ. Саме тут зародилися перші демократичні (республіканського типу) форми української правової свідомості, перші форми української державно-правової свідомості та культури. Вони представляли основи устрою справжньої державної струк-

тури, бо гетьманів і старшину на Запорізькій Січі обирали за високим рівнем цивілізованого суспільства, що презентувалось у високому циклі соціальної активності правової свідомості та культури Запорізької Січі. Січ уважалася найбільш демократичною державою Європи. У Запорізькій Січі був широко розвинений мас-медійний та пропагандистський апарат, що возвеличували та розвивали республіканську форму української козацької державно-правової свідомості та культури: кобзарі піснею оживляли духовно-правове пробудження українського народу, були неповторним «голосом рідної України». Окрім того, бандуристи супроводжували козаків у походах, піднімали бойовий дух. Своєрідною формою ствердження та самоствердження української правової свідомості та культури була звичаєва українська культура та свідомість – родові правові природи історичного українства.

Після полонізації української правової свідомості та культури останні опинились перед загрозою повного знищення. Тому потрібно було сконцентрувати народну правову свідомість, щоб належно протистояти всім негативним явищам. У сфері збереження духовності української правової культури важливу роль відігравали українська православна правова свідомість, церква, духовенство, що протистояли нормативно-правовим та ідейно-світоглядним реформаційним рухам і католицькій реакції. А втім, православна церковна правова свідомість опинилася в досить скрутному становищі. Проти неї став у правову опозицію католицизм, підтримуваний польською королівською адміністрацією. Польська правова свідомість та культура почали вести себе як духовно-правові місіонери, зокрема серед заможних людей, культурних діячів з тим, щоб залучити до католицької правової свідомості, переідентифікувати їх християнську правову свідомість та культуру на типово католицькі. Як звісно, подібне завдання поставили перед собою магнати, шляхта, що намагалися денаціоналізувати українську аристократичну правову свідомість.

мість, послабити вплив міщанства, знищити православну віру й церкву.

У духовному житті важливу роль відігравали українська аристократична правова свідомість та культура, правова свідомість та культура духовенства, міщанства, які намагалися за будь-яких обставин зберегти народну правову культуру, свідомість, очолити рух типово правоусвідомленого протистояння Польщі. Зробити це було нелегко, бо всіляко увірували всіх у цивілізаційному пріоритеті католицької правової свідомості та культури. Тому проти ополчення найбільш активно виступали шляхта і селяни. Власне, вони лишалися незмінними й послідовними представниками та захисниками української правової культури, продовжувачами народно-правових традицій, захисниками православної церковної правосвідомості. До активних первинних суб'єктів української правової свідомості відносимо: українське духівництво (школи, шпиталі, братства), яке генерувало та захищало соціально-економічні і правові інтереси міського населення, а також середні верстви міського населення з цехових ремісників, торговців, учителів, нижче й середнє духовенство, православну шляхту, козацтво, братства. Вони активно захищали правову духовність України від експансії сильних, більш розвинених форм польсько-литовської правової культури, котрі активно примусово переносились на україноментальні території, набуваючи власних нових місць, втілювались в кризові форми ментально слабких різнотериторіальних українських правосвідомостей. Так, наприклад, сильні братства були створені в містах Львів, Рогатин, Київ, Луцьк, Острог та ін.

Яким же чином ці братства захищали українську правову свідомість та культуру? Зазначені братства у звичайних побутових ритуалах зберігали старі правові звичаї, правову культуру та правові традиції: вони за старими нормативно-правовими звичаями, побудованими на давніх ідейно-світоглядних основах організовували святкові служби, похорони, утримували порядок у храмах, за-

безпечували їх матеріальними потребами, опікувалися хворими парафіянами, допомагали бідним, потім почали займатися громадсько-політичною та культурно-освітньою діяльністю. Братства були ініціаторами духовних реформ, нових шкіл, бібліотек, займалися літературною та видавничою справою. Львівська братська школа стає відомою виданням підручників і словників. За тих часів зазначені процедурні дії формували, а точніше зберігали ту саму родову правову природу, котра мала вітчизняні, давні народні правила життя як ті офіційні, світові, що стали згодом правовими та законодавчо-правовими.

Слід зазначити, що грецько-католицька правова свідомість теж протистояла активним формам польсько-литовської правової свідомості, що надало можливість завдяки Брестської церковній унії (1596 р.), унеможливити офіційне та остаточне втілення активних, сильних форм польсько-литовської правової свідомості, культури у слабкі форми тодішньої української правової свідомості, культури та витіснення останніх з українського світу. Прийняття цієї унії – нового рубіжного офіційного документу – зумовило такі чинники правової духовності українського народу, як: єдність віровчення та його правової культури як єдність традиційної звичаєвої української правової свідомості та культури; пробудження національної і правової свідомості українців, створення духовенством уніатських шкіл, що стали своєрідними центрами формування нових ідей в української правовій свідомості та духовності; можливість здобути середню та вищу освіту; збереження національної української церкви, вільної від державної влади й чиновництва. У духовному та правовому житті важливе місце посіла духовна, правова, культурна освіта, активізувався розвиток наукових правових знань. Світоглядні функції правової свідомості в суспільстві виконувала релігія, яка формувала естетичні смаки, морально-етичні уподобання та нові нормативно-правові регулятивних відносин у суспільстві. Осередками правової культури були князів-

ські двори, монастирі та церкви, їх діячі, правова свідомість та культура. Навколо них гуртувалися освічені люди. Було продовжено літописання, переписувалися й перекладалися книги.

Які ж існували типові джерела, форми правової свідомості та діяльності відомих вчених та закладів, що захищали українську правову свідомість та культуру, трансформували її у світову?

Спробуємо у тезах відповісти на питання.

1. Активно розвивали українську правову свідомість при монастирях і церквах, як в Україні (Дрогобич, Самбор, Київ, Львів, Острозькій академії зокрема), так й за її межами (у Краківському, Празькому та Болонському університетах).

2. Значну роль зіграв у розвитку української правової свідомості як православної Митрополит Петро Могила, котрий у своїх реформах ввів українське громадянство в усталені організаційні нормативно-правові норми, що базувалися на західних надбаннях і майже не враховували здобутки українського культурного життя, національні традиції. Результатом цього стало *перше віддалення церковної правової свідомості від суспільної та вперше відбувся початок формування світської української правової свідомості та культури*, сповідування заможною українською шляхтою лише своїх кастових інтересів, що згодом трансформувалось у їх законодавчий захист та згодом у законодавчу свідомість.

3. Сприяли збереженню української правової свідомості та культури активне використання давніх правових і культурних звичаїв та обрядів, які продовжували регулювати правову поведінку людей у сімейному та громадському житті.

4. Розвиток української правової свідомості та культури виявлявся не тільки у збереженні старих правових звичаїв та культури, але й у творчій взаємодії з сусідніми народами, правовими свідомостями та культурами, внаслідок чого відбувалось їх творче взаємозбагачення.

5. Саме внаслідок творчого взаємозбагачення *змінювався правовий світогляд, котрий набував з часом типово раціональних національних рис, властивостей та функцій як суто український*.

6. Розвиток української правової свідомості та культури на засадах західних правових ідей Ренесансу та Реформації, що проникли в Україну в XV–XVI ст., стали визначальними і в українській правовій та духовній культурі. А саме: актуалізація ідейно-світоглядних та нормативно-регулятивних можливостей, закладених в розвиненій особистості, всебічне культивування її правової гідності, ствердження права людини на задоволення земних потреб, насолоду, обґрунтування ідеї свободи особистості, справедливого суспільного ладу. У способі життя, *починаючи саме з XV–XVI ст.*, у різноманітності нових правових ідей *запанували історично вперше важливі, часто повторювальні, істотні для культурно-правового розвитку українського народу такі суттєві властивості української правової свідомості та культури, як:* духовна кристалізація, цікавість до нових правових цінностей, а також потреба у витісненні емоційних, ірраціональних світоглядних і нормативних засад, притаманних духовній культурі доби Київської Русі та ствердження раціоналістичних начал у правовій та духовній свідомості.

7. З XV ст. зароджується епічна поезія – історичні пісні та думи, що мали типову нормативно-правову природу, поширення яких зумовлено виникненням козацької правової свідомості, культури та епічної давньоруської традиції. Саме правова свідомість поетів найбільш повно характеризує сферу правового життя українського народу. Отже, домінуючими формами правової свідомості та культури були форми епічної правової свідомості, форми правової свідомості відомих поетів та піснярів, що мали першоджерелами історичні пісні та думи, поширення яких зумовлено, знову ж таки, виникненням козацтва як нової правової соціальної одиниці вимірювання часо-просторової дійсності. Саме по-

етичне слово найбільш повно характеризує сферу правової свідомості у архетипових і артефактових засобах нормативної ідентифікації художнього життя українського народу.

8. Виходячи з домінантної художньої основи правової свідомості, розвивається далі українська правова духовність у контексті народнопоетичної творчості, прозових жанрів, календарної та родинно-обрядової пісенності.

9. У концептуальному плані українська правова свідомість та культура XIV – першої половині XVII сторіччя стала розвиватися за жанровими тенденціями та традиціями української художньої культури, літератури, музики, театрального, образотворчого мистецтва та архітектури, під час чого формувались основні риси їх як типово національних – українських, з домінуванням родової правової природи. Такі процеси становлення й розвитку української правової свідомості та культури теж вимагають ретельного вивчення, що надасть можливість виявити суттєві риси правосвідомості даного хронологічного періоду.

Таким чином, розвиток української правової свідомості та культури в XIV – першій половині XVII сторіччя відбувався у площині активного вироблення правових естетичних смаків та уявлень, відчуттів гармонії і краси українського народу як національної одиниці ідейно-світоглядного та нормативно-правового вимірювання світу. Це знайшло відображення і в декоративно-прикладному мистецтві цього часу – вишивці, килимарстві, гончарстві тощо. Утворювалися своєрідні витвори, що мали виразно місцеве, національне забарвлення – як правові артефакти та архетипи родової правової природи, що домінувала. Цьому сприяли розвиток цехового виробництва, праця народних майстрів, регулятивно-правові засади унормовування цих видів діяльності. Отже, упродовж зазначеного часу в українській правовій культурі, основу якої за даних часів утворювали духовна та художня культура, розвиваються й вдосконалюються традиції правової свідомості та культури Київської Русі, трансформуються ідеї Ренесансу та Ре-

формації в українську правову свідомість та культуру, посилюється увага до морально-емоційної сфери, правової психології людини, її душевного стану. За цього періоду українська правова свідомість і культура стверджувались у світі як типово національні.

Особливо це активізувалося в XVI ст., коли братства розгорнули культурницьку, правову та просвітницьку діяльність, поширилося книгодрукування, піднесли інші види мистецтва, вдосконалилось нормами західного права судочинство. Набуток правової культури українського народу XVI – першої половині XVII ст. засвідчив її самобутність та сприяв подальшому її поступу як справжньої одиниці національного, українського вимірювання світу у категоріях нормативно-правового та ідейно-світоглядного його правоусвідомлення, національної правореалізації та унікальної світової першоданності. Вважаємо, що подальші дослідження теми сприятимуть виявленню істотних властивостей і джерел історичної та сучасної правової свідомості та культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дмитрієнко І. В. Звичаєва (традиційна) правова свідомість у формуванні історичного та наявного стану української правової свідомості та правової культури Польсько-Литовської доби: історична ретроспектива / І. В. Дмитрієнко, Ю. М. Дмитрієнко // Науковий вісник Ужгородського нац. ун-ту. Серія «Право». – 2008. – Вип. 10. – С. 32–37.
2. Дмитрієнко Ю. М. Прямі ефекти девіантної правосвідомості: перша формула української правової ідіоми / Ю. М. Дмитрієнко // Право і безпека. – 2004. – Т. 3. – № 2. – С. 11–18.
3. Дмитрієнко Ю. М. Норми правової свідомості-культури-права: історико-правовий стан становлення та розвитку в методологічно-правовій співвіднесеності та перспективі / Ю. М. Дмитрієнко // Форум права. – 2010. – № 3. – С. 77–82 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e>

journals/FP/2010-3/10djmcpr.pdf.

4. Дмитрієнко Ю. М. Норми правової культури як якісної частини механізму правового регулювання / Ю. М. Дмитрієнко, І. В. Дмитрієнко // Форум права. – 2010. – № 3. – С. 83–91 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/ejournals/FP/2010-3/10djmmpr.pdf>.

5. Дмитрієнко Ю. М. Норми правової сві-

домості-культури-права: історико-правовий стан і перспективи / Ю. М. Дмитрієнко // Predni vedecke novinky – 2010 : materialy IV mezinarodni vedecko-prakticka conference (27.08-05.09.2010) Dil 3. Pravni vedy. Historie. Filosofie. Psychologie a sociologie. – Praha : Publishing House «Education and Science» s.r.o., 2010. – S. 3-7.

Дмитрієнко І. В. Шляхи розвитку і становлення української правової свідомості та культури у XIV–XVII ст.: специфіка, джерела, тенденції / І. В. Дмитрієнко, Ю. М. Дмитрієнко // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 297–304 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10divcdt.pdf>

Досліджено ідейно-світоглядне і нормативно-регулятивне становлення та розвиток історичної української правової свідомості і культури у XIV–XVII сторіччі в аспекті виявлення істотної специфіки, найважливіших джерел та тенденцій її руху як типово національних.

Дмитриенко И.В., Дмитриенко Ю.Н. Пути развития и становления украинского правового сознания и культуры в XIV–XVII ст.: специфика, источники, тенденции

Исследовано идейно-мировоззренческое и нормативно-регулятивное становление и развитие украинского правового сознания и культуры в XIV–XVII столетии в аспекте выявления существенной специфики, самых важных источников и тенденций ее движения как типично национальных.

Dmitrienko I.V., Dmitrienko JU.N. Way of development and formation of the Ukrainian legal consciousness and culture in XIV–XVII: specificity, sources, tendencies

It is investigated ideologically-world outlook and formation and development revealing of essential specificity, important sources and of the Ukrainian legal consciousness and culture in XIV-XVII in aspect of.